

DENKEN OM
SHALOM

voor Nicholas Wolterstorff
met dank en respect

DENKEN OM SHALOM

De praktische filosofie
van Nicholas Wolterstorff

Onder redactie van
Robert van Putten
Bart Cusveller
Rob Nijhoff

Met medewerking van
Gijsbert van den Brink
Govert Buijs
Hans Burger
Sander Griffioen
Bas Hengstmengel
Roel Kuiper
Geert Jan Spijker
Hans Teerds
Herman Veenhof
Nicholas Wolterstorff
René van Woudenberg

Buijten & Schipperheijn *Motief* – Amsterdam

Deze publicatie is onderdeel van de reeks Verantwoording, die wordt uitgegeven in samenwerking met de Stichting voor Christelijke Filosofie.

STICHTING VOOR
CHRISTELIJKE FILOSOFIE

Colofon

© Buijten & Schipperheijn, Amsterdam, 2017

ISBN 978-90-5881-955-0

Vormgeving (basis) Aperta, Jan Johan ter Poorten

Foto omslag: Ruïnes van de St. Augustin kerk in de stad Belchite, verwoest tijdens de Spaanse Burgeroorlog (1937).

Behoudens uitzonderingen krachtens de Auteurswet van 1912 mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

Voor het maken van kopieën uit deze uitgave, ook voor zover toegestaan door de Auteurswet, zijn vergoedingen verschuldigd. Voor betaling van vergoedingen en voor toestemming voor het overnemen van gedeelten in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken wende men zich tot de uitgevers, Postbus 22708, 1100 DE Amsterdam Zuidoost.

Inhoud

Inleiding. Denken om shalom 9
Robert van Putten, Bart Cusveller en Rob Nijhoff

DEEL I WOLTERSTORFF ALS MENS EN DENKER

- 1 Hoe rechtvaardigheid mijn denken veranderde 19
Nicholas Wolterstorff
- 2 De witregels van Wolterstorff.
Over rouw en verdriet 31
Herman Veenhof

DEEL II RECHT EN POLITIEK

- 3 Rechten voor ieder mens.
Wolterstorffs theorie van rechtvaardigheid 45
Govert Buijs
- 4 De open samenleving (en haar vijanden).
Wolterstorff over religie en democratie 61
Geert Jan Spijker
- 5 Begrensde autoriteit.
Wolterstorff over de staat 73
Robert van Putten

DEEL III CULTUURVORMENDE PRAKTIJKEN

- 6 Bouwstenen voor een menselijker wereld.
De onderwijsfilosofie van Wolterstorff 91
Roel Kuiper

- 7 Regulatieve overtuigingen.
 Wolterstorff over wetenschap en geloof. 103
René van Woudenberg
- 8 Tornen aan het dominante beeld.
 Wolterstorff over kunst en cultuur. 119
Hans Teerds

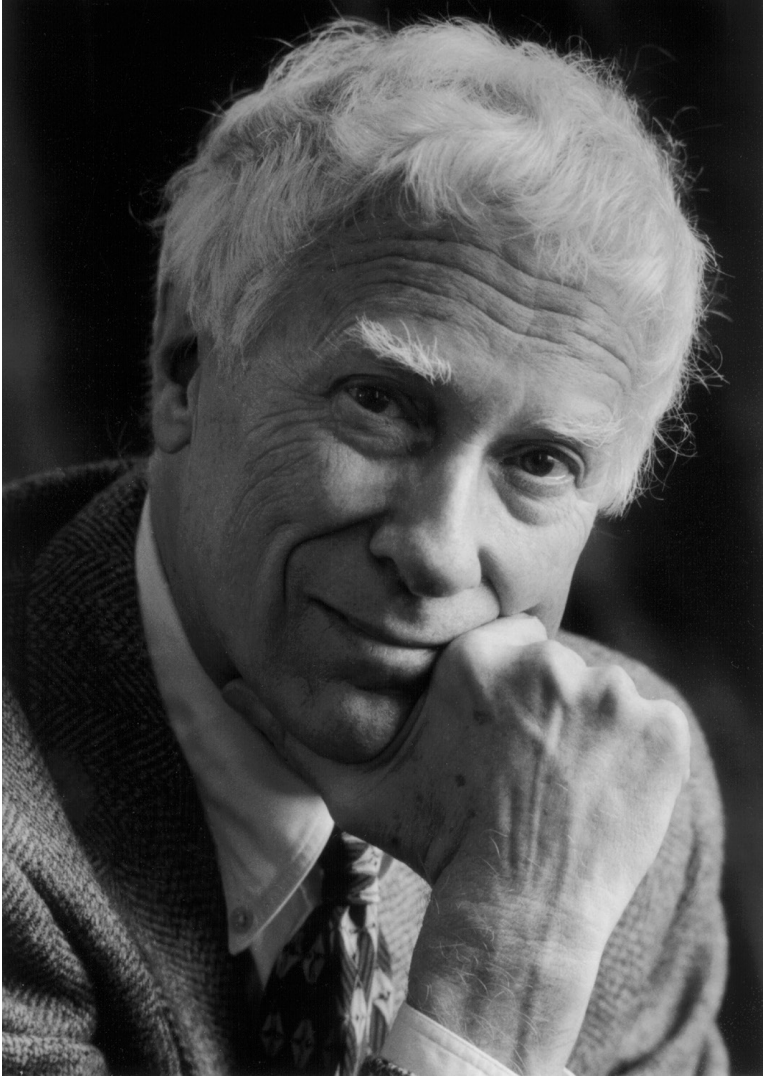
DEEL IV GELOOF EN KERK

- 9 God spreekt.
 Wolterstorff over het Woord van God. 139
Hans Burger
- 10 Spreken over God.
 Wolterstorff over theologie als discipline 155
Gijsbert van den Brink
- 11 Godzijdank – recht voor allen!
 Wolterstorff over liturgie en gerechtigheid. 171
Rob Nijhoff

DEEL V CHRISTELIJKE FILOSOFIE ALS PRAKTIJK

- 12 ‘Zwaluwstaarten’.
 Samenhang in het werk van Wolterstorff 187
Bart Cusveller
- 13 Wolterstorff als criticus van
 de wereldbeschouwelijke traditie 201
Sander Griffioen
- 14 Mijn verhouding tot de kuyperiaanse traditie en de
 filosofie van Herman Dooyeweerd. 217
Nicholas Wolterstorff

15 Grensverkeer. Wolterstorff en de Nederlandse christelijke filosofie. . 241 <i>Bas Hengstmengel</i>	
Noten	255
Bibliografie Nicholas Wolterstorff	279
Personalialia	282
Verantwoording: christelijk-filosofische reeks.....	286

Nicholas Wolterstorff

Foto: Gabriel Amadeus Cooney

Denken om shalom

ROBERT VAN PUTTEN, BART CUSVELLER EN ROB NIJHOFF

1 Op zoek naar nieuwe christelijke perspectieven

Vanaf het moment waarop de christelijke traditie het toneel van de Europese wereldgeschiedenis betrad, hebben christenen voor de uitdaging gestaan om zich te verhouden tot de samenleving waarin zij leven. Dat gold voor de vroege christenen in het oude Rome, dat gold voor middeleeuwse christenen in het Moorser Spanje, dat gold voor christenen ten tijde van de opkomende moderniteit, en dat geldt voor christenen in Nederland nu. Van de andere kant gezien, de komst van christenen in de westerse samenlevingen betekende ook dat niet-christenen voor de uitdaging stonden om zich te verhouden tot de claims van deze gelovigen over goede manieren van denken, spreken en handelen in die samenlevingen. Kortom, de aanwezigheid van religie leidt doorlopend tot discussie over de plaats van religies in de cultuur en de betekenis die dit heeft voor de opstelling van mensen in de cultuur.

Onze tijd is daarop geen uitzondering. In media en politiek, in onderwijs en wetenschap, in kunst en kerk is voortdurend bezinning gaande op de betekenis van omvattende, substantiële levensvisies, op 'oorsprong en doel en zin' van het bestaan en op de omgang met elkaar. Niet zelden ervaren christenen verlegenheid over hun verhouding tot een seculiere cultuur. Welke ruimte is er voor geloof in het publieke domein? Wat is de verantwoordelijkheid van christenen voor de samenleving? Wat betekent nu concreet een christelijke identiteit in de praktijken van het leven, zoals het onderwijs? De vragen gaan zelfs helemaal terug tot de kern van het christen-zijn, het gelovig denken over God zelf. Kan dat nog wel, geloven in God? Dergelijke vragen zijn ook vandaag de dag

onderwerp van intensieve bezinning, niet het minst doordat veel christenen verlegenheid ervaren met vertrouwde antwoorden uit het verleden. Zou een zoektocht naar andere articulaties van vragen en antwoorden andere mogelijkheden voor christenen in de moderne cultuur aan het licht kunnen brengen?

In dergelijke situaties kan het zinvol zijn te leren van christenen die in andere, maar tegelijkertijd ook vergelijkbare contexten met deze vragen worstelen. Zo iemand is in elk geval filosoof Nicholas Wolterstorff. Hij heeft zich vanuit zijn Noord-Amerikaanse context langdurig en intensief gebogen over de verhouding van mensen met verschillende substantiële levensvisies tot elkaar, het samenleven als zodanig, de opstelling van christenen in de moderne cultuur en de betekenis van de christelijke levensvisie op tal van terreinen. Bij hem treffen we geen terugtrekkende beweging of triomfantelijke betweterij, maar een derde weg van het goed recht van scherpe, inhoudelijke analyse en zinvolle voorstellen om verschillende domeinen in de moderne samenleving vanuit een christelijk perspectief te benaderen. De inzet van deze bundel is om uit het werk van Nicholas Wolterstorff wijsheid op te doen met het oog op onze Nederlandse context.

2 *Wolterstorff: een toonaangevend denker*

Nicholas Paul Wolterstorff werd geboren in 1932 te Bigelow, Minnesota, in een Nederlands migrantengezin. Na een studie filosofie aan het christelijke *Calvin College* en aan *Harvard University* promoveerde hij in 1956 aan *Harvard* op de Britse filosoof Whitehead. Vervolgens was hij van 1959 tot 1989 hoogleraar filosofie aan *Calvin College* en van 1989 tot 2001 hoogleraar filosofische theologie aan *Yale University*. Ook na zijn emeritaat bleef hij aan *Yale* verbonden, naast een aanstelling aan de *University of Virginia*. Hij heeft zich ontwikkeld tot toonaangevend filosoof, zowel binnen als buiten christelijke kring. Zo was hij voorzitter van de Amerikaanse vereniging voor christelijke filosofie (*Society of Christian Philosophers*), alsook voorzitter van de algemene *American Philosophical Association*, en hield bekende lezingenseries als de *Gifford* en de *Stone Lectures*. Binnen de academische filosofie is hij primair

bekend geworden door zijn werk op het gebied van de kennisleer, vooral door zijn werk met Alvin Plantinga, als aanstichters van de zogeheten *reformed epistemology*. Dit is een kennistheoretische benadering waarin geloof in God niet kennistheoretisch verdacht is en die de tongen heeft losgemaakt in heel de Angelsaksische filosofie.¹

Anders dan zijn collega en vriend Plantinga heeft Wolterstorff zich niet geconcentreerd op één thema – de status van Godsgeloof in wetenschap, epistemologie en godsdienstfilosofie – maar een veelomvattend oeuvre ontwikkeld op de terreinen van de esthetiek, godsdienstfilosofie, moraalfilosofie, onderwijsfilosofie, kennis- en wetenschap, politieke filosofie. Hij schreef boeken over rechtvaardigheid, christelijk onderwijs, kunst, liturgie, politieke autoriteit, het spreken van God, het spreken over God, de plaats van religie in het publieke domein, geloof en wetenschap, en – op een persoonlijke manier – over de dood van zijn zoon. Niet alleen doorkruist Wolterstorff daarmee vele wijsgerige disciplines, maar ook schuwt hij niet het terrein van de geschiedenis en de theologie te betreden, zoals in zijn werk over rechtvaardigheid en over liturgie. In diverse van deze onderwerpen werd hij een auteur die niet genegeerd kan worden in het brede filosofische en theologische debat. Een sprekend voorbeeld hiervan vormt zijn werk rond religie in het publieke domein, waar iemand als Jürgen Habermas zich toe is gaan verhouden. Internationaal worden inmiddels proefschriften aan zijn werk gewijd, en wanneer nieuwe boeken van hem verschijnen, wijden redacties van academische *journals* een themanummer aan zijn werk.²

3 *Wolterstorff in Nederland*

Al sinds begin jaren tachtig manifesteert Wolterstorff zich met zijn filosofische werk in Nederland. Begin jaren tachtig verzorgde hij ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Vrije Universiteit in Amsterdam een serie Kuiper-lezingen, later uitgegeven in het boek *Until Justice and Peace Embrace*.³ In de tweede helft van de jaren tachtig was hij gasthoogleraar aan de VU op het gebied van kennis- en wetenschap. In deze periode werkte hij onder

meer aan zijn publicatie over John Locke en het ontstaan van het moderne rationaliteitsideaal.⁴ Net voor hij terugkeerde naar de Verenigde Staten om zijn leerstoel aan *Yale University* te aanvaarden, promoveerde René van Woudenberg, nu hoogleraar epistemologie en metafysica aan de VU, bij hem. In 2007 was Wolterstorff te gast aan de VU om een eredoctoraat te ontvangen.⁵

Van zijn omvangrijke oeuvre is echter maar een klein deel bekend geraakt in Nederland. Via de vertaling van het boek *De rede binnen de grenzen van de religie* in 1993 en de essaybundel *Van zekerheid naar trouw* in 1997 hebben we kennis kunnen maken met Wolterstorffs visie op kennisvorming, theorievorming en de relatie tussen geloof en wetenschap. Daarvan is in enkele collegeries *Christelijke filosofie* gebruikgemaakt. Daarnaast is binnen theologische faculteiten bekendheid met zijn godsdienstfilosofische werk van begin jaren negentig. Ook kwam er een Nederlandse vertaling van zijn boekje over het overlijden van zijn zoon Eric, *Klaagzang voor een zoon*.

Wolterstorffs praktisch-filosofische werk op het terrein van politiek, recht, onderwijs en kunst is in ons land nagenoeg onbekend gebleven. Echter, juist op die terreinen heeft Wolterstorff een omvangrijk oeuvre ontwikkeld, een oeuvre dat zich in de jaren na zijn emeritaat in 2001 nog veel verder heeft ontwikkeld. In het licht hiervan steekt zijn bekendheid in Nederland schril af bij de internationale erkenning van zijn werk. Dit oeuvre van Wolterstorff kunnen we in Nederland alleen maar tot onze schade negeren.

Deze bundel ontsluit daarom het praktisch-filosofische oeuvre van Wolterstorff voor het Nederlandse publiek. Zijn theoretisch-filosofische werk blijft in deze bundel grotendeels op de achtergrond. De focus van de bijdragen in deze bundel ligt op het inleiden in zijn denken en op het evalueren van Wolterstorffs filosofie in het licht van wat in onze Nederlandse context actueel en relevant is. We hopen hiermee de Nederlandse christelijke filosofie in de traditie van het neocalvinisme te verrijken. Vooral hopen we de huidige zoektocht van Nederlandse christenen naar 'christelijk denken' over God, identiteit, samenlevingsverhoudingen en recht een impuls te geven. Maar niet in de laatste plaats willen we met het toegankelijk maken van Wolterstorffs werk een bijdrage leveren aan het gesprek over mens-zijn in onze tijd, dat in bredere levens-

beschouwelijke en ook niet-levensbeschouwelijke contexten wordt gevoerd.

4 *Overzicht van deze bundel*

In deel I volgt een uitgebreidere schets van Wolterstorff als denker en mens. Hoofdstuk 1 bevat een vertaling van een autobiografisch essay. In dit essay blikt hij terug op de oorsprong van en wendingen in de manier waarop hij wil denken en leven. In dit essay komt de dood van zijn zoon Eric ter sprake, een gebeurtenis die naar eigen zeggen zijn leven sterk heeft veranderd. Hij kwam op zijn verlies en verdriet terug in een *Veritas*-lezing, in 2013 uitgegeven onder de titel *Grief*. In hoofdstuk 2 gaat Herman Veenhof in op deze verwonde zijde van de mens Wolterstorff. Daarmee vult dit hoofdstuk het ‘portret’ van Wolterstorff aan. Hier wordt iets zichtbaar van zowel het persoonlijk leven van Wolterstorff als de manier waarop hij filosofeert.

Deel II presenteert Wolterstorffs werk op het terrein van recht en politiek. Sinds de jaren zeventig heeft Wolterstorff daarover in artikelen gepubliceerd, en *Until Justice and Peace Embrace* was zijn eerste boek over die thematiek. Het is op dit terrein dat hij in de achterliggende jaren nog zeker vijf boeken en bundels heeft gepubliceerd. Die publicaties staan in dit deel centraal. Govert Buijs bespreekt in hoofdstuk 3 Wolterstorffs theorie van rechtvaardigheid en concentreert zich op het belang dat hij toekent aan rechten in de politieke ordening van een samenleving. Wolterstorff is er zich terdege van bewust dat het niet vanzelfsprekend is om vanuit expliciet christelijk perspectief over deze thematiek te schrijven. Over het goed recht om religieuze bijdragen aan het publiek debat te leveren heeft hij zich dan ook expliciet verantwoord. Geert Jan Spijker bespreekt dit in hoofdstuk 4, waar hij Wolterstorffs denken over religie, publiek domein en democratie behandelt. Sluitstuk van Wolterstorffs denken over recht en politiek is zijn visie op de staat. Robert van Putten behandelt dit thema in hoofdstuk 5.

In Deel III staat Wolterstorffs analyse van diverse ‘sociale praktijken’ centraal, een term die hij ontleent aan filosoof Alasdair MacIntyre.⁶ Daarmee wil hij niet zozeer bewust een wending maken naar

praktische thema's, maar veeleer uitdrukken dat zijn onderwerpen zich vaak het beste laten begrijpen als vormen van menselijk handelen. In zijn academische context dienden zich vragen aan naar de verhouding tussen geloof, onderwijs en onderzoek. Roel Kuiper bespreekt in hoofdstuk 6 Wolterstorffs visie op onderwijs, en René van Woudenberg in hoofdstuk 7 die op wetenschap. Kunst, een onderwerp waarvan Wolterstorff zelf zegt dat het zich min of meer aan hem opdrong, wordt besproken door Hans Teerds in hoofdstuk 8. Hierbij blijkt dat Wolterstorff onderwijs, wetenschap en kunst niet ziet als eeuwige, onveranderlijke, platoonse ideeën die zich in de wereldgeschiedenis manifesteren, maar als door en door menselijke, sociaal gedeelde en historisch gegroeide verbanden van handelingen, overtuigingen, producten en instituten.

Deel IV gaat in op Wolterstorffs bijdragen op het terrein van geloof en kerk. Hoewel Wolterstorff over geloven, kerk-zijn en liturgie ook spreekt in termen van sociale praktijken, besteedt hij aan deze onderling gerelateerde levensgebieden zoveel aandacht in zijn oeuvre, dat dat een zelfstandig deel in deze bundel rechtvaardigt. Hans Burger schetst in hoofdstuk 9 hoe Wolterstorff de christelijke praktijk van het Bijbellezen benadert in zijn filosofisch-theologische werk *Divine Discourse* (1995). Hoe kun je volgens Wolterstorff in mensenwoorden woorden van God horen? Aansluitend gaat Gijsbert van den Brink in hoofdstuk 10 in op de academische praktijk die rond deze Bijbelwoorden is ontstaan: de theologie. Heeft Kant deze discipline vol woorden *over* God niet tot een onmogelijkheid verklaard? Kan Wolterstorff deze kantiaanse kluisters breken? En welke eigen visie op theologie oppert hij zelf? Ter afsluiting van dit deel: Wolterstorff publiceerde in 2015 *The God We Worship*, een boek over wat gelovigen eigenlijk over en tegen God zeggen in kerkelijke erediensten. Rob Nijhoff bespreekt in hoofdstuk 11 hoe Wolterstorff deze liturgische gerichtheid op God verbindt met rechtvaardig handelen juist ook buiten deze kerkdiensten.

Deel V vormt een afronding van de bundel met een aantal bijdragen over Wolterstorff als beoefenaar van de praktijk van de (christelijke) filosofie. De introductie van Wolterstorff als persoon in deel I en de inleiding in zijn oeuvre in deel II, III en IV leiden bijna als vanzelf tot evaluatieve vragen rond zijn positie binnen de traditie van de christelijke filosofie. Bart Cusveller opent in hoofdstuk

12 met het schetsen van de samenhang van Wolterstorffs oeuvre. Daarbij typeert hij Wolterstorff als een neokuyperiaan. In diverse publicaties blijkt Wolterstorff steeds het verlangen naar en werken aan shalom centraal te stellen als kenmerk van authentiek mens-zijn. In hoofdstuk 13 bespreekt Sander Griffioen de kritiek van Wolterstorff op het gebruik van de notie ‘wereldbeschouwing’ in de ‘Amsterdamse school’ van de christelijke filosofie. Wolterstorff zelf levert in hoofdstuk 14 vervolgens een nieuwe, speciaal voor deze bundel geschreven bijdrage, waarin hij zich positioneert ten opzichte van Kuypers en in het bijzonder ten opzichte van Herman Dooyeweerd, de ‘vader’ van de Nederlandse reformatische wijsbegeerte. Bas Hengstmengel besluit met hoofdstuk 15 dit deel, en daarmee deze bundel, door zijn peiling te verwoorden van hoe Wolterstorff zich verhoudt tot de Nederlandse wijsgeren in de neo-calvinistische traditie. Kenmerkend is dat hierin – na het hoofdstuk van Gijsbert van den Brink – opnieuw aandacht uitgaat naar de mogelijkheid om vrijmoedig over God te spreken, niet alleen in de theologie, maar ook in de academische praktijk van de filosofie.

Tot slot. De redacteurs van deze bundel danken de auteurs voor hun welwillende en kundige bijdragen,⁷ en niet in de laatste plaats Nicholas Wolterstorff zelf, voor zijn medewerking aan de totstandkoming van deze bundel – die we dan ook graag in zijn 85e levensjaar aan hem opdragen.